

METAFIZIČKA PARADIGMA U SAKRALNOJ ARHITEKTURI ISLAMA

Dr. Rešid HAFIZOVIĆ

*Ti u onome što Milostivi stvara ne vidiš
nikakva nesklada. (Kur'an, LXVII,3)
U Njega sve ima mjeru. (Kur'an, XIII, 8)*

Stvaralački genij svakog ljudskog bića, u ma kojem polju samoozbiljenja ljudskoga duha on se ispoljavao, treba da djeluje u skladu sa božanskim nepretrgnutim stvaralačkim genijem. Razlozi za to su posve jednostavni i jasni: čovjek je krunsko i najljepše Božije stvorenje ikad oblikovano u svekolikim univerzumima stvaralačke božanske Volje. On je simbol i sukus najsavršenije arhitektonike koju ispoljava božanska Volja i božanska Mudrost na stranicama prirode. On je jedino stvorenje koje je Bog oblikovao sa obje svoje Ruke, dao mu slobodu izbora i postavio ga za svog namjesnika na Zemlji, za svekozmičkog pastira koji čuva svekolike božanske riznice u univerzumu. Čovjek je stjecište aktivnog i pasivnog upliva devedeset i devet lijepih Božijih Imena koja po sebi nisu drugo doli savršeni makrokozmički hram Duha Božijeg očitovanog na stranicama prirode i stranicama

povijesti, na stranicama svetoga teksta i na hijeropovijesnim stjenkama ljudske duše. (1) Trpeći aktivne i pasivne egzistencijalne uplive božanske Ljevice i božanske Desnice, čovjek je stvoren da bude savršeni grnčar i gipka ilovača koju Bog kao *Deus artis* oblikuje vlastitim prstima. Na sliku stvaralačkih energija Imena Božijih, a uz to još i kao biće usidrenja i ušatorenja neugasive iskre Duha Božijeg u sebi, čovjek je, istodobno, darovatelj oblika (*wahib al-suwar*) i primateljka svakog oblika (*qabil al-kulliy*). U njemu kao najsavršenijem obrascu božanskog stvaralačkog djelovanja Bog je 'sazidao' hram nad hramovima, palaču nad palačama, *čador sastajališta* (*al-tabut*) u koji je naselio svoju *Sakinu* i smjestio svoje Prijestolje. Jer prema pravorijeku Poslanika islama (a.s.): *'srce čovjeka Božijeg je prijestolje Milostivoga'*, duhovni prostor, *mihrab*, *oltar* ili *svetinja nad svetinjama* (*haram al-hurum*) u kojoj Bog prima čovjeka u audijenciju njegovoj božanskoj Blizini i Prisutnosti. Valjda stoga kur'anski stavak veli: *i neka znate da se Allah upliće između čovjeka i srca njegova* (Kur'an, VIII,24).

Stoga je i Ibn 'Arabi oslovio čovjeka naslovom *Sveobuhvatnog Postojanja* (*al-kawn al-jami'*), jer su u njemu smireni nacrti svih hramova koje je božanski stavralački zahvat podizao s ovu stranu one primordijalne prakozmičke Magline (*al-'ama*) ili bezoblične predkozmičke Sljepoće ili makrokozmičke prašine (*haba'*) koja je činila tek *neuglačano ogledalo* u kome se još nije odražavao hram univerzuma sazdan od samih silnica Božijih Imena. Tek sa stvaranjem čovjeka kao uglačanog ogledala univerzuma ili makrokozmosa (*al-'alam al-kabir*), onaj hram je mogao *ugledati* svoje lice ili svoj odraz, jer čovjek nije samo uglačano ogledalo svjetova, on je istodobno i stjecište dva oceana, onog nebeskog i onog zemaljskog, oceana *harfova* Biti Božije i oceana *harfova* Bitka Božijeg. (2)

Znamo li, uz sve rečeno, da je čovjek, kao krunolik Duha Božijeg u njegovu stvaralačkom naponu, jedina *pupčana vrpca* koja povezuje nebesa i Zemlju, koji su nekoć bili jedno, pa ih je Bog rastavio, kako stoji u Kur'anu (Kur'an, XXI, 30), tad nam biva jasno da je čovjek živi kozmički ili zemaljski odraz one nebeske *Imago Templi* (*al-haykal al-mithali* ili *imaginalni hram*) koja nije drugo doli sama metafizička paradigma prema kojoj božanska stvaralačka Volja izvodi svoje djelovanje, a prema kojoj svoje djelovanje treba da izvodi i čovjekov stvaralački genij kakvo god bilo njegove zemaljsko, profesionalno, životno pozvanje.

Ukoliko Bog sve čini skladnim, riječju i djelom, i ukoliko savršenstvo i puninu svoga tvoračkog umijeća dovršava u čovjeku kao savršenoj slici, tad i čovjek nema druge nego da djeluje po najskladnijim standardima, nacrtima, razmjerima i planovima čije matrice je Bog položio u njegov mikrokozmički tjelesni i duhovni hram.

Iz tih nacрта čovjek treba da podigne *savršene palače* u univerzumima svoga tijela, i *najskladnije hramove* u univerzumima svoga duha, jer on je jedino biće kojemu je data povlastica da u isti mah bude biće svijeta i biće svetoga, da podiže svjetovni *polis* i *civitas Dei*, uz uvjet da harmonija, ravnoteža i prikladna

arhitektonika, ako već ne i svetost, budu posvuda vidljivi i posvjedočljivi. I jedan i drugi grad, i jedan i drugi hram svetost može pohoditi, makar i ne bila ondje prizivana, jer izvan zidova *svekozmičkog hrama* Božijih devdeset i devet najljepših Imena, ništa ne opstoji i ništa im ne izmiče. Ono što, primjerice, *izmiče* uplivima božanskog imena Sveti (*al-Quddus*) koje se najvećma glagolja u zdanjima svete arhitekture, to svojim svegrelćim bivstvovodavnim zahvatima i uplivima dohvaća božansko ime Svemilosni (*al-Rahman*), ime posvemašnjeg božanskog Bitka na čijim silnicama se talasaju svi univerzumi, a njegovi bivstvovodavni ritmovi zapljuskuju sve hramove, palače i sve civilizacije. (3)

Idemo li tragom onog pravorijeka u kome Bog veli: *Bijah skrivena Riznica, poželjeh da budem spoznat, pa stvorih čovjeka*, tad ćemo shvatiti da čovjek nije samo *Imago Templi*, sukes svih hramova i palača Imena Božijih, ogledalo u kojemu se ogledaju nebeski i zemaljski svjetovi, stjecište zemaljskih i nebeskih oceana u čijim vodama se odražavaju nebeski i zemaljski hramovi, zdjele bitka, pritajeni i na Zemlji realizirani realiteti svih stvorenja (*al-a'yan al-thabita*), nego je on, navlastito, mjesto u kome je *Skrivena Riznica* zakopana, on je sama ta Riznica.

Ako li je savršenstvo razmjera (*taqwim*) čovjekova tjelesnog i duhovnog hrama takvo da se ti hramovi u njemu potpuno preklapaju, a s njima i sve paslike svekolikih univerzuma, tad je jasno da je čovjek sami mihrab/oltar u srcu svekozmičkog hrama koji u svojoj niši sabire sazvučja glagoljanja svih stvorenja koja kroz *svekozmičku liturgiju* (*tasbih*) izriču slavu Jedinome. Ako li razmjere čovjekova mikrokozmičkog hrama nisu podešene, *mihrab*, svetinja nad svetinjama i škrinja zavjetna u njoj (predano ljudsko srce – *fuad*) tad nisu okrenuti Orijentu svjetlosti (*mashriq al-nur*). To znači da je čovjekov mikrokozmički hram tad *dezorjentiran*, a s njim i ona svekolika kozmička glagoljanja, tako da oktave ove svekozmičke liturgije ne dosežu u sami nebeski oratorij i ne priskrbljuju Duhu Božijem onaj *molitveni duhovni koncert* koji On voli da sluša.

Najljepše razmjere (*ahsan taqwim*) ovdje podrazumijevaju one savršene mjere koje su postignute u zidanju našeg osobnog duhovnog hrama u nama. One izražavaju savršenstvo srazmjernosti čovjekove duhovne i fizičke fizionomije. Jer čovjek kao *Imago Templi* je i mjesto ili egzistencijalni teatar (*mazhar*) u kome se pojavljuje punina Božije uzvišenosti (*jalal*), ljepote (*jamal*) i savršenstva (*kamal*). Razmjere (*ahsan taqwim*) moraju obuhvatiti sve svjetove i civilizacije u nama: mineralnu, biljnu, životinjsku, ljudsku, anđeosku i božansku, jer sve rečene civilizacije, svjetovi, kraljevstva i svekoliki egzistencijalni hramovi miruju u nama, u Hramu našeg duha (*haykal*) i Palači našeg tijela (*qasr*). (4)

Ako *Imago Templi* u makrokozmosu, koji se još zove hramom velikog čovjeka (*haykal al-insan al-kabir*), simbolizira *mundus imaginalis* (*alam al-malakut*) koji se nalazi tačno na razdjelnici vidljivog (*alam al-shahadah*) i nevidljivog svijeta (*alam al-ghayb*), tad je *Imago Templi* u mikrokozmosu, koji jest savršeni hram maloga čovjeka (*haykal al-insan al-saghir*), čovjekovo srce koje Poslanik islama (a.s.) naziva 'prijestoljem Milostivoga', a Suhrawardi ga naziva *hanikahom* ili *zavijom* u nama (*khangah*). Doista, ono što je nebeski *Imago Templi* ili *al-bayt al-ma'mur* za Sedmo Nebo koje simbolizira samo kraljevstvo Duha Božijeg, idealnu i idejnu pasliku svakog hrama, to je duhovno srce u čovjeku kao najsavršenijem zemaljskom hramu, a *mihrab*, oltar ili *svetinja nad svetinjama* je to u džamiji, katedrali i sinagogi kao sukusu onoga što se naziva sveta arhitektura. U tom hramu-srcu se svako stvorenje susreće sa svojim anđelom, sa svojom savršenom prirodom, sa svojim nebeskim prototipom, sa svojim nebeskim dvojnikom. (5)

Takav unutarnji hram postoji u svakom Božijem stvorenju, jer svako stvorenje je svojevrstni hram u kome se proslavlja slava Duha Božijega saglasno datoj egzistencijalnoj razini. U tom unutarnjem hramu se opažaju rezultati našeg pojedinačnog djelovanja i postupanja. Ako nas je Bog sazdao u najljepšem obličju, učinio je to samo s jednim

ciljem: da nas iskuša ko će od nas najljepšim pregnućem uzvratiti (Kur'an, LXVII,2). Kako svaki drugi egzistent, izvan čovjeka, nema slobodu volje i izbora, tad je njegovo uzvratanje na Božiju ljepotu i dobrotu savršeno, krijeposno i nepogrešivo. Stoga se od čovjeka najviše očekuje. Baštineći privilegij slobode volje i izbora, on je dužan, kao halifa Božiji na Zemlji, u sebi sazdati najljepši hram u slavu Duhu Božijemu. Ali taj hram ne smije biti prostor samo za njegovu molitvu. U tom prostoru moraju odjekivati *oktave molitvi* i svekozmičkog liturgijskog glagoljanja svakog živog stvorenja, cijele *nerazumne* prirode, jer svima je on pastir i pečat njegove vlasti je nad svakom riznicom: od svijeta mineralnog, do svijeta anđeoskog i najstrože Božanskog. Gradeći svoj mikrokozmički hram, čovjek istodobno može graditi i palaču svoga tijela, ukoliko je ona simbol tzv. svjetovne ili 'nesvete' arhitekture. Ali i u tom zdanju mora biti zaštićena svetost ljepote, harmonije, ravnoteže. Palača ljudskoga tijela ne smije biti pretvorena u bezbožni hram poput onog na brdu Gerizim iz Isusova vremena, onog hrama posvećenog Luciferu. Dostatno je tragična činjenica da se teška sjenka tog hrama već danas pruža skraja na kraj svijeta. Čak i u svijetu arhitekture. Paradigma svjetovne arhitekture ne smije se bitno razlikovati od arhitektonike Riječi Božije čija načela su utkana u duhovna i fizička, materijalna zdanja svete arhitekture. Jer jezik arhitekture je jasno vidljiv i posvjedočljiv snagom čak i najneukije ljudske intime. Taj jezik ne zna da laže niti ga se ičim može podmititi. On jasno ječi naumom koji je u njegovu slikopisnu ilovaču utisnuo *homo artis*, čovjek-arhitekt. On nam jasno kazuje da li je u njegovu slikopisnom zdanju narušeno načelo ljepote, dobrote, savršenstva, harmonije, ravnoteže, uzvišenosti. Ako jeste, onda to nije tek neznatni prijestup i sloboda neodgovornog arhitekta, to je temeljna neodgovornost, zločin nad ljudskom prirodom koja nepretrgnuto prebiva i u *hramu* našeg duha i u *palači* našeg tijela. Ona kao takva traži da se osjeća lijepo i u hramu i u palači. U svakom od tih prostora ljudska priroda mora prepoznati znakopute koji joj osiguravaju povratak iz ovdašnjeg

egzila u slobodu *praroditeljskog* doma. A te znakopute ne simbolizira ništa drugo negoli već gore oslovljena načela koja poštuje jezik i vještina svake odgovorne arhitekture. Sve, pa i arhitektura, u konačnici, mora služiti posljednjim svrhama ljudskoga života. Štaviše, kršenje načela skladnosti, ljepote, duhovne istine, duhovne vrline, savršenstva i ravnoteže je i zločin nad onim što jest *ordo Dei (sunnatullah)* poredak stvari kojeg je Bog nepromjenjivo upisao na stranice *Liber mundi* i na pergamenu *Liber revelatus*. Povrijediti rečena načela, znači povrijediti dostojanstvo Božijih Imena, posebno onih iz kojih isijavaju načela ljepote, dobrote, plemenitosti, harmonije, ravnoteže, savršenstva. To je grijeh protiv Duha Božijega, i on se nužno mora kvalificirati smrtnim grijehom, ovoga puta neodgovornog čovjeka arhitekta ili čovjeka-umjetnika.

Da se to ne bi desilo i da jezik svete, pa i svjetovne arhitekture ne bi bio iznevjeren, u osnovi zdanja koja pripadaju posebice svetoj arhitekturi mora biti obrazac one *Imago Templi (khiyal al-ka'bah)*, nebeska ili metafizička paradigma Doma Božijeg (*al-bayt al-ma'mur*), jer se jedino u takvom domu Prisutnost Najsvetijega osjeća kao kod kuće. A tamo gdje je Prisutnost Najsvetijega, ondje je duhovna Vrlina, sva duhovna Ljepota, Sklad, Ravnoteža i punina inspirativnog Daha Milotvornoga (*nafas al-Rahman*). Ondje gdje nema duhovne Vrline i izvornog metafizičkog simbolizma, ondje nema svetog hrama niti skladne svjetovne palače; ondje nema krajnje svrsishodnosti niti usredotočenja na primordijalitet za čim čezne svaka nabujala ljudska intima. Jezik arhitekture, svejedno da li izričao svetu ili svjetovnu arhitekturu, mora jasno odražavati duhovni proces ulaska onog nestvorenog u svijet stvorenog, svijeta nevidljivog u svijet vidljivih oblika, onog vječnog u ono vremenito, i to snagom onih medija koji neće povrijediti načela niti sadržinsko dostojanstvo ni jednog od dva rečena poretka stvari ili zbilja. Jer ono što božanski stvoriteljni proces izriče na stranicama Prirode i stranicama svetoga Teksta, na tragu takvog procesa mora funkcionirati i jezik umjetnosti i arhitekture, napose, inače

ono imaginalno nepretrguče i medjuzračenje koje struji medju stupnjevima Bitka neće postojati. Jezik arhitekture, posebice tzv. svete arhitekture mora biti svet po svome sadržaju, simboličan po svojim detaljima, hijeratičan po svom neprestanom duhovnom njegovanju. (6) Bez toga on će biti nužno lišen one iskonske, duhovne istine i liturgijske odlike koja se ondje mora jasno zrcaliti. Slijedno tome, ondje neće biti ni one temeljne sakramentalnosti i otajstvenosti kao same duše ili intime svakog raskošnog arhitektonskog zdanja, osobito onog koje nosi predznak svetoga. Pošto jezik svete arhitekture ne poznaje niti smije poznavati načelo strogog razdvajanja svetog i svjetovnog, svetog i sekularnog grada, ili povlačenja neprevladive linije izmedju palače našeg tijela i hrama našega duha, budući da oboje u osnovi nose obris onog nebeskog hrama koji je naš praroditeljski dom, tad ono što se odnosi na zdanja u polju svete arhitekture na jednak način važi i za onu tzv. svjetovnu arhitekturu. Razlog je posve jednostavan: i jedan i drugi tip arhitekture služe čovjeku, krunskom Božijem stvorenju, čiji cjelodnevni život protiče izmedju hrama i palače, na basamacima cjelodnevnice ljestvice bitka koji su tako poredjani da jedan uvijek nosi simbolizam dara Božijeg (*hal*), a drugi nosi simbolizam onoga što naše ovdašnje, zemaljsko pregnuće i nastojanje priskrbe (*maqam*). Ovaj izriječ bi se takodjer odnosio i na sami jezik arhitekture kao takav. On je svet koliko i svjetovan; svjetovan je koliko i svet, jer njegov uzor, model ili paradigma je bezuvjetno metafizička, budući da taj jezik prebiva u prevlasti izrazitog metajezika, kakav je slučaj i sa jezikom ljudskim kao darom Božijim. I on je podjednako svjetovan i svet, i obrnuto, ovisno o tome kad se njime služi Bog, objavljujući se svekolikim civilizacijama koje su smještene u Njegovim svekozmičkim hramovima, a kada se tim jezikom koristi čovjek, krunsko Božije stvorenje koje u sebi nosi simbolizme svih civilizacija: svjetlosne, ognjene i ilovačne, i paradigme svih hramova koji se hijerarhijski redaju od svijeta najstrože Božanskog, do kraljevstva mineralnog, kao samog dna svekozmičkog bitka. Svim tim hramovima je niša, oltar ili svetinja nad svetinjama neko

od Lijepih Imena Božijih, a čovjek, kao svekozmički pastir i Božiji *halifa* na Zemlji, nosi odgovornost za sva njihova glagoljanja i usmjerava simfonije one *svekozmičke liturgije* koja priziva Prisutnost Najsvetijega u svaki atom samo/razlijevajućeg Božijeg Bitka podno krajnje granice Lotosa (*sidra al-muntaha*).

Na kraju, evo samo dva primjera, medju brojnim primjerima, odgovorne i krajnje njegovane arhitekture: jedan primjer predstavlja Tadž Mahal koji istodobno može biti hram koji simbolizira svetost, palača, koja simbolizira ljepotu ili mauzolej koji uz sve rečeno nosi još duhovnu vrlinu, duhovnu istinu, savršenstvo i profinjeni osjećaj neprežaljane ljubavi i neutažive čežnje za vječnim susretom. Arhitektonski jezik ovoga zdanja ispoštovao je sve standarde svog nebeskog metajezičkog prototipa. Drugi primjer je kraljevska džamija na glavnom trgu u Isfahanu. Njene razmjere vanjske i unutarnje su takve da je dostatno stati u njeno središte, zazvati ime Najsvetijega, a jeke vašeg zaziva će se u posve jednakom intenzitetu i čujnosti razliti do posljednjeg kutka tog zdanja. Ako još za vedre, zvjezdane noći, kakva može biti samo nad Isfahanom, izadjete pred džamiju i bacite pogled na raskošnu fontanu, ondje će te jasno vidjeti i samo džamijsko zdanje, odraženo kao u ogledalu, ali i cijeli nebeski svod. Mogli biste čak tu, na dohvat ruke dotaći zvijezde, ako znate hoditi po vodi tako da ne mreškate njenu kristalno bistru površ. To je tako upečatljiv pokazatelj kako se arhitektura *mundusa imaginalisa* prožima sa arhitekturom našeg zemaljskog svijeta (*mundus visibilis*), ali se u njemu ne utjelovljuje niti u njemu gubi.

Bilješke:

1. A. J. Festiguère, *La Révélation d'Hermès Trismègiste*, pogl. *Le monde, temple de Dieu*, svezak II, Paris, 1949, pp. 233-238.
2. Ibn 'Arabi, *Dragulji poslaničke mudrosti*, pogl. I, Zenica, 1995; usp. Haydar Amuli, *Kitab Nass al-nusus* (Le Texte des textes), Teheran/Paris, 1974, p. 24; H. Corbin, *L'Imagination creatrice dans le soufisme d'Ibn 'Arabi*, Paris, 1958.
3. Henry Corbin, *Temple and Contemplation*, New York-London, 1986, pp. 263-283.
4. H. Corbin, *Avicenne et le récit visionnaire*, Paris, 1999; Suhrevardi, *Le Vade-mecum des fidèles d'amour*, pogl. V u djelu H. Corbina, *L'archange empourpré*, II, pp. 306-307; Suhrevardi, *Les Temples de la Lumière*, sedmi hram u *L'archange. . .*, II, pp. 63-66.
5. H. Corbin, *Spiritual Body and Celestia Earth: from Mazdaean Iran to Shiite Iran*, Princeton University Press, Princeton, 1969.
6. Frithjof Schuon, *Principes et Critères de l'art universel*, Milano, 1979, pp. 63-90.

Summary

METAPHYSICAL PARADIGM IN THE SACRED
ARCHITECTURE OF ISLAM

Rešid Hafizović, Ph.D.

Architecture of the sacred in Islam is in its most superior form significantly connected to the metaphysical teachings of Islam itself. The world of metaphysical in Islam symbolizes the world of imaginary Being (*al-wujud al-dhahni*) where everything is, through the power of Eternal Divine Knowledge, given an ideal proportion and perfect harmony.

A fundamental outline according to which the world is "constructed/assembled" is the heavenly *Imago Templi* (*al-bayt al ma'mur*) in which the hidden realities of all the things and beings reside (*al-ayan al-thabita*). The realization of that world and its transformation from *mundus imaginalis* to the *mundus visibilis* is most closely connected to the Divine act of Creation establishing, in the world of visible forms, the whole range of personified Divine Being or all-cosmic architecture the paradigm of which make up the 99 beautiful Names of God. Each and every one of these Names represents, in fact, a unique cosmic temple or picture of perfection revealed by God through its act of Creation. Each and every one of these Names represents an individual *mihrab* where every living creature speaks softly its praises to the Only One. Human creative genius, as the most perfect being among the vast order of all of the Divine creations, must act as pursuing this act of Divine creative genius. The Truth, spiritual Virtue, Balance and Harmony must all be reflected in its very actions.

Architecture of the sacred in Islam is thus here not only to testify to this harmony seen in the correlation of the Divine and human creative actions but to testify to the perfect connection of the Divine architectonic of the *mundus imaginalis* and *mundus visibilis* to its fullest and most perfect potential.

موجز

النماذج الغيبية في فن العمارة الإسلامية الدينية

أ. د. رشيد حافظوفيتش

ترتبط العمارة الإسلامية الدينية في أسمى تعبيرها بمفهوم الغيب في الإسلام، فعالم الغيب في الإسلام يرمز إلى "عالم الوجود الذهني" الذي يوضع فيه كل شيء – بقدره العلم الإلهي الأبدي – بالقدر الأمثل والانسجام المطلق الكمال. أما النموذج الأساسي الذي يقوم عليه هذا العالم فهو ذلك "البيت المعمور" الذي تسكنه "الأعيان الثابتة" لكافة الأشياء والكائنات. وإن انتقل ذلك العالم من عالم الغيب إلى عالم الشهادة مرتبط ارتباطاً وثيقاً بالإبداع الإلهي في الخلق الذي يقيم في عالم الشهادة سلماً كاملاً من الشواهد على الوجود الإلهي أو درجاً كاملاً من العمارة الكونية المتمثلة في أسماء الله الحسنى التسعة والتسعين. فكل اسم من هذه الأسماء مستقلاً يمثل معبداً كونياً أو صورة للكمال المطلق يكشفها الله عز وجل بخلقه. وكل اسم من تلك الأسماء محراب خاص يسبح فيه كل مخلوق من المخلوقات الحية بحمد الله الواحد الأحد. ولا بد لإبداع الإنسان الذي يتربع على عرش الكمال بين مخلوقات الله عز وجل، من أن يتأثر بهذا الإبداع الإلهي. إذن، لا بد أن تعبر أعمال الإنسان عن الحقيقة والتميز الروحي والتوازن والانسجام. إن العمارة الإسلامية الدينية ليست مجرد شاهد على الانسجام في التأثير المتبادل بين الإبداع الإلهي والإبداع الإنساني، بل إنها تعتبر أيضاً شاهداً على الترابط الكامل في العمارة الإلهية بين عالمي الغيب والشهادة، بأمثل الطرق وأكملها.